

İnsanın inkişaf konsepsiyasında qlobal və regional ekoloji problem

Qlobal rəngarənglik yalnız müxtəliflikdə və təbii şəraitin zənginliyində deyil, həm də inkişaf yollarının çoxşaxəliliyində, iqtisadi sistemlərin çoxluğuyla, ölkələrin milli-mədəni və siyasi ənənələrindədir. Artıq heç kimə sirr deyil ki, bazar iqtisadiyyatı effektivliyin və ya səmərəliliyin artırılması yolu ilə əldə edilən əlavə nemətlərdən, istisnasız olaraq, hamının ədalətli və bərabər şəkildə bəhrlənməsinə zəmanət vermir.

Həm XX əsrin 90-cı illərində yeni formalaşmaqda olan iqtisadiyyatlarda baş verən böhranlar, həm də son illərin qlobal iqtisadi-maliyyə böhran dalğaları bütün çıpaqlığı ilə nümayiş etdirmişdir ki, qloballaşmanın və iqtisadi liberallaşmanın gətirdiyi nemətlərin arasında kapital axınlarının qeyri-davamlılığı riskləri və sosial, iqtisadi, mədəni, ekoloji, mənəvi aşınma təhlükələri də gizlənməmişdir. Bu cür amillərin təsiri ilə inkişaf siyasəti haqqında düşüncə obrazında köklü dəyişikliklər baş vermiş, insan inkişafı konsepsiyası kimi ictimai inkişaf paradigmasının aktuallığı xeyli artmışdır. Məhz belə amillərin nəzərə alınması ilə sosial oriyentasiya - insan inkişafına istiqamətlənmə qlobal iqtisadi-maliyyə böhranının mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün ən əlverişli, bəlkə də ən effektiv vasitədir. Bu postulat dünyanın müxtəlif ölkələrində, nəinki böhran əleyhinə plat 3 UNDP Human Development Report, 2010, səh. 22 20 formaların hazırlanması, həm də ümummilli inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması zamanı təkrar-təkrar öz əksini tapmışdır. İqtisadiyyatın sosial məsələlərin həllinə yönəldilməsinin, ümumiyyətlə isə, insan inkişafının aktuallığı ekoloji problemlərin kəskinləşməsi fonunda, xüsusilə, nəzərə çarpır. Qlobal və regional ekoloji problemlərin həlli "insani" iqtisadiyyata keçid olmadan mümkün deyildir. Bu tezis müasir qlobalistlərin, Roma Klubu nəzəriyyəçilərinin və digər tədqiqatçıların elmi əsərlərinə əsaslanır. Roma Klubunun ilk prezidenti olmuş Aurelio Peççeyinin təbirincə desək, "insan inqilabı" insanın və müasir dünyada onun rolunun keyfiyyət baxımından yenilənməsini, o cümlədən, mədəni-maariflənmə tərəqqisini, yalnız maddi sərvətin toplanması əvəzinə, mənəvi dəyərlərə səmərəli şəkildə, insanın yaradıcı potensialının maksimum sürətdə reallaşması üçün şəraitin yaradılmasını, istehsal prosesində ekoloji prioritetlərin ön plana çəkilməsini, sosial ədalətin, siyasi və iqtisadi azadlığın ən yüksək ictimai dəyər kimi təmin edilməsini ehtiva edir. Beləliklə, zaman keçdikcə, həm qlobal miqyasda baş verən davamlı geosiyasi və iqtisadi proseslər, həm də inkişafa dair təfəkkürün və nəzəriyyələrin dinamik dəyişməsi fonunda insan inki-

şafı konsepsiyası daim kiçildilən, az qala unudulan, mürəkkəb riyazi formullarda nəzərə alınmayan insanı, bir daha ön plana çəkir, inkişafa və tərəqqiyə doğru bütün cəhdlərin, məhz onun naminə edildiyini təkrar yada salır. İnsan inkişafı üç komponent üzərində qurulmuşdur: 1. İnsanların rifahı, onların həqiqi azadlıqlarının artırılması, tərəqqi üçün imkanların yaradılması: insan inkişafı konsepsiyasına görə, gəlir insanların həyatında nə qədər çox vacib şərt olsa da, yəqinə əhəmiyyətli məqsəd deyildir. İnsanlar uzun və sağlam ömür sürmək, onlara maraqlı olan mövzular haqqında biliklər əldə etmək, arzularını peşələrə və ixtisaslara yiyələnmək, övladlarını sağlam, həyatlarından razı və firavan görmək, öz şəxsi ləyaqətini qorumaq və ailələrinin və əzizlərinin təhlükəsizliyinə əmin olmaq istəyirlər. İnkişafın məqsədi yalnız insanların gəlir səviyyəsinin yüksəldilməsi deyil, həm də onlar üçün təhsildə, səhiyyədə, ictimai qərarların qəbulunda, sahibkarlıqda, yaradıcı həyatda və digər sahələrdə imkanların genişləndirilməsidir. Amartya Sen qeyd etdiyi kimi, inkişaf nəticəsində yüksələn rifah adambaşına düşən gəlirin artan səviyyəsi ilə deyil, onların ləyaqətli hesab etdiyi həyat obrazı yaşamaq imkanları ilə ölçülməlidir. 2. Səlahiyyətə və agentlik, insanların və qrupların onlar üçün dəyərli olan nəticələr uğrunda fəaliyyət imkanları: Burada, səlahiyyətə və imkanları de-

olan insanlar, istər ailədəki və iş yerindəki həyatlarında, istər öz icmalarında, istərsə də daha geniş miqyasda dəyişikliyin aparıcı qüvvələridir. 3. Ədalət: Burada bərabərliyin, ədalətliyin təmin edilməsi, nəticələrin zaman keçdikcə davamlılığı, insan hüquqlarına və cəmiyyətin digər ideallarına hörmət nəzərdə tutulur. 4. İnsan inkişafı paradigmasına görə, iqtisadi inkişafın tipi və karakterinin, nəinki gəlirlərin artımına, həm də ədalətlik prinsiplərinin təminatına necə təsir göstərməsi mühüm və aktual məsələdir. İnsan inkişafı insanların yoxsullaşmasına, əsarətin güclənməsinə və struktur bərabərsizliyə aparıcı proseslərin qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. İnsanların iqtisadi və siyasi həyatda imkanlarını məhdudlaşdıran cinsi, irqi, milli, dini və sinfi mənsubiyyəti, yaşadığı yer, statusu və sair ilə əlaqədar mənfi stereotiplər, qərəzli münasibətlər və digər maneələr aradan qaldırılmalıdır ki, onlar bu sahələrdə qanuni fəaliyyət göstərərək, öz imkanlarından tam bəhrlənə bilsinlər. Bundan əlavə, bugünkü imkanlardan istifadə yalnız indiki nəsillərə deyil, gələcək nəsillərə də qismət olmalıdır. İnkişaf strategiyaları inkişaf prosesinin nəticələrinin dayanıqlığını və uzunmüddətli olmasını təmin etməlidir və gələcək nəsilləri ödəməli olacağı "borclar" yaratmamalıdır. Nəticələrin davamlılığı (dayanıqlı inkişaf) imkanların həm indiki və gələcək nəsillər arasında, həm də mövcud nəslin daxilində

“Amartya Senin fikrincə, bir insanın imkanları təkəcə onun fərdi bilik və bacarıqlarından deyil, cəmiyyətin təqdim etdiyi sosial və iqtisadi şərtlərdən də asılı olur. Ona görə də, insanın seçimlərinin genişləndirilməsi “münbit şəraitdən”, yəni ölkədə mövcud olan iqtisadi, sosial və siyasi imkanlardan asılıdır. İnsanların öz talelərini qurmaq, öz həyatının istiqamətini dəyişmək bacarığı isə (Sen bunu “agentlik” adlandırır) həm səlahiyyətə və agentlik, həm də insan inkişafının kökündə durur”

dikdə, müxtəlif resurslara ədalətli, hamı üçün qanuni və bərabər şərtlərlə çıxışın təmin edilməsi, həmçinin, belə resursların yaradılması və ya onlardan istifadə olunması üçün fəal iştirakın təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Amartya Senin fikrincə, bir insanın imkanları təkəcə onun fərdi bilik və bacarıqlarından deyil, cəmiyyətin təqdim etdiyi sosial və iqtisadi şərtlərdən də asılı olur. Ona görə də, insanın seçimlərinin genişləndirilməsi “münbit şəraitdən”, yəni ölkədə mövcud olan iqtisadi, sosial və siyasi imkanlardan asılıdır. İnsanların öz talelərini qurmaq, öz həyatının istiqamətini dəyişmək bacarığı isə (Sen bunu “agentlik” adlandırır) həm səlahiyyətə və agentlik, həm də insan inkişafının kökündə durur. Səlahiyyətə və imkanları de-

elə paylaşmasını nəzərə almalıdır ki, heç kəsin və ya heç bir nəslin mənafeyi naminə kimsənin mənafeyi, ehtiyacları və imkanları məhdudlaşdırılmamalıdır. Beləliklə, ədalət yalnız son nəticələrin paylaşılmasında bərabərlik deyil, həm də imkanların bərabərliyidir. Amartya Senin irəli sürdüyü “bacarıqlar” yanaşmasına istinad edərək, qeyd olunmalıdır ki, insan inkişafı paradigmasının konseptual quruluşu üç “nəhəngin” üzərində qurulmuşdur: insanların malik olduğu imkanları səciyyələndirən həqiqi azadlıqlar, insanların öz taleyini yaratmaq qabiliyyətinə təsir edən proses azadlıqları və davamlılığın təmin edilməsi, sosial ədalətin möhkəmləndirilməsi və insan hüquqlarının qorunması kimi baza prinsiplərinə söykənən ədalətin təminatı. Bu sa-

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə “İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması” istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

hələr bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir, bunlardan biri təmin edilməyincə, digərində irəliləyişin olmasına ümid etmək olmur. Həmçinin, bu sahələrin genişlənməsi, bu sahələrdə irəliləyişin əldə olunması ətraf mühitlə, təbiət və 4 UNDP Human Development Report, 2010, səh. 22 22 ekoloji durumla sıx əlaqəlidir. İnsan inkişafının bu “nəhənglər” üzərində uğurla dirçəlməsi məhdud təbii resurslardan düzgün istifadə fonunda baş verə bilər. Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran perspektivlər və çağırışlar milli inkişafın növbəti mərhələlərini diqqət etməkdədir. Azərbaycan özünün zəngin təbii və insan resurslarından istifadə edərək, dayanıqlı və dinamik insan inkişafını təmin etməlidir. Təhsil sistemini beynəlxalq standartlara daha da uyğunlaşdırılma-

lı, uşağ ölümü, ana sağlamlığı, yoxsulluq xəstəlikləri və ətraf mühit sahəsində Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzrə tədbirlər davam etdirilməlidir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası, sahibkarlığın inkişafı, qeyri-neft sektorunda - turizm, kənd təsərrüfatı, xidmət sektoru, elmi-texniki tədqiqatlar, regionların inkişafı, informasiya texnologiyaları və digər sahələrdə islahatlar və dövlət proqramları sürətləndirilməlidir. Otlaq ərazilərin dayanıqlılığının təmin olunması, səhrələşmə tempinin, şoran torpaqların genişlənməsinin və meşələrin qırılmasının qarşısının alınması, biomüxtəlifliyin qorunması və zənginləşdirilməsi, çay daşqınlarına, torpaq sürüşmələrinə və başqa təbii fəlakətlərə qarşı preventiv tədbirlərin görülməsi, ekoloji risklərin mitiqasiyası, milli park və qoruqların və sahilyanı ərazilərin qorunması və sair ekoloji təşəbbüslər fəal şəkildə dəstəklənməlidir. Azərbaycan Hökuməti dəyişən beynəlxalq mühitin və qloballaşmanın tələblərindən, eləcə də, milli dövlətçiliyin gələcəyə yönəlmiş prioritetlərindən irəli gələn bu kimi çağırışları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında aydın şəkildə ifadə etmiş və müvafiq milli fəaliyyət planını formalaşdırmışdır.

Vahid Ömərov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru